

GRAVADOS RUPESTRES NA ILLA DE ONS

Por: Paula Ballesteros-Arias e Yolanda Seoane-Veiga

Instituto de Ciencias do Patrimonio, Consejo Superior de Investigaciones Científicas

CONTEXTO DA LOCALIZACIÓN E DESCRICIÓN DOS GRAVADOS

Na Illa de Ons foron localizados tres petróglifos dentro do contexto dun proxecto de prospección arqueolóxica levado a cabo polo Laboratorio de Patrimonio do CSIC, actual Instituto de Ciencias do Patrimonio (Incipit).

O proxecto denominado “Estudo Arqueolóxico e Etnográfico da Paisaxe Cultural das Illas Ons” foinos encargado pola dirección do Parque Nacional de Illas Atlánticas co fin de identificar e documentar o Patrimonio Cultural da illa, profundizando desta maneira no coñecemento do espazo cultural a través da arqueoloxía, da etnografía e doutras disciplinas, buscando así recoñecer as diferentes etapas crono-culturais que deron lugar á configuración actual deste espazo tradicional. O plan de actuación proposto estivo constituído por unha serie de accións e actividades como foron os traballos de campo de prospección superficial arqueolóxica e etnográfica, consulta e baleirado cartográfico e bibliográfico, rexistro e documentación da arquitectura tradicional, inventario de toponimia, estudo histórico, e entrevistas etnográficas entre outras¹.

Neste contexto, localizáronse dous gravados en Chan da Pólvora e un terceiro na Laxe, no barrio de Caño. (*Fig.1*)

O Chan da Pólvora, desde o punto de vista xeomorfolóxico, pódese definir como unha chaira situada aproximadamente no centro S da illa, nunha zona alta dende a que se ten un amplo control visual da illa e tanto de mar aberto como da ría. Esta chaira vai descendendo en suave pendente cara ao S, cara ao val das Xabreiras, ampla zona de cultivo, na actualidade case abandonada. Para diferenciar estes gravados nomeámoslos como Chan da Pólvora I e Chan da Pólvora II.

En canto ao gravado Chan da Pólvora I, (*Fig.2*) xa tiñamos coñecemento da súa existencia, posto que en maio de 2009 fora localizado pola Asociación Pineiróns² segundo as referencias que tiñan de Fernando Alonso Ro-

mero, quen o descubriera xunto coa súa muller, María Castroviejo, fai algo máis de 40 anos³.

Figura 1.
Localización dos
petróglifos na illa
de Ons.

Este elemento da arte rupestre está feito sobre un afloramento de xisto, cunha clara orientación N-S e cunha ampla visibilidade da metade S da illa, abarcando tamén o mar aberto, así como da costa xunto coa illa de Onza e as illas Cíes. Distínguense gravados de diferentes mo-

³ Produto desas lembranzas dou lugar a un artigo escrito por F. Alonso Romero no 2009, e publicado en *Aunios*, titulado “O petróglifo da illa de Ons” onde o autor describe as circunstancias do singular achado e do seu contexto.

¹ Na actualidade este proxecto ten continuidade noutro máis amplo denominado “Procesos de formación e cambio da paisaxe cultural do Parque Nacional das Illas Atlánticas de Galicia” (HAR2010-22004) correspondente ao Plan Nacional I+D do Ministerio de Ciencia e Innovación.

² <http://www.farodevigo.es/portada-o-morrazo/2009/05/05/petroglifo-ons-sale-luz/323477.html>

tivos aproveitando os planos máis horizontais da rocha, tanto en altura como a ras do solo así como nas zonas máis sobresaíntes coa posible intención de facer estes motivos máis visíbeis. Estes gravados son fundamentalmente coviñas, círculos e restos de círculos concéntricos con coviña central, de distintos tamaños e diferente forma e estado de conservación. Os restos visíbeis dos círculos concéntricos atópanse moi erosionados e nalgúns casos esta erosión eliminou a metade do motivo. Non podemos descartar que o panel tivera en orixe máis figuras hoxe irrecoñecíbeis polo seu grado de alteración.

No que respecta ao momento cronolóxico e cultural no que foron feitos, como veremos máis abaixo, os círculos concéntricos son un dos motivos máis característicos do Estilo Atlántico, o cal se adscribe, en boa medida, á Idade do Bronce. De feito, a este momento pódese vincular o achado, a mediados do século XX, de dous machados de talón (Vilas 2005: 149) sen que se saiba deles nin o seu lugar concreto de procedencia, nin o contexto arqueolóxico ou mesmo a autoría do achado. Tendo en conta os escasos datos, podemos supor que na illa de Ons, posiblemente en torno aos anos 50, recuperáronse dous machados de talón que, segundo a *Carta Arqueolóxica da Provincia de Pontevedra* (Filgueira e Alén 1954: 76) son de dous aneis, e que, segundo a bibliografía, estaban en depósito no Museo de Pontevedra coa numeración 2811 e 2823. Monteagudo debuxou, no seu tempo, o machado que se corresponde coa numeración 2811 e que aparece na súa obra *Die Beile auf der Iberischen Halbinsel* (1977, 228). Na actualidade, este machado atópase no depósito do Museo Arqueolóxico de Pontevedra e o segundo machado en depósito descoñecido.

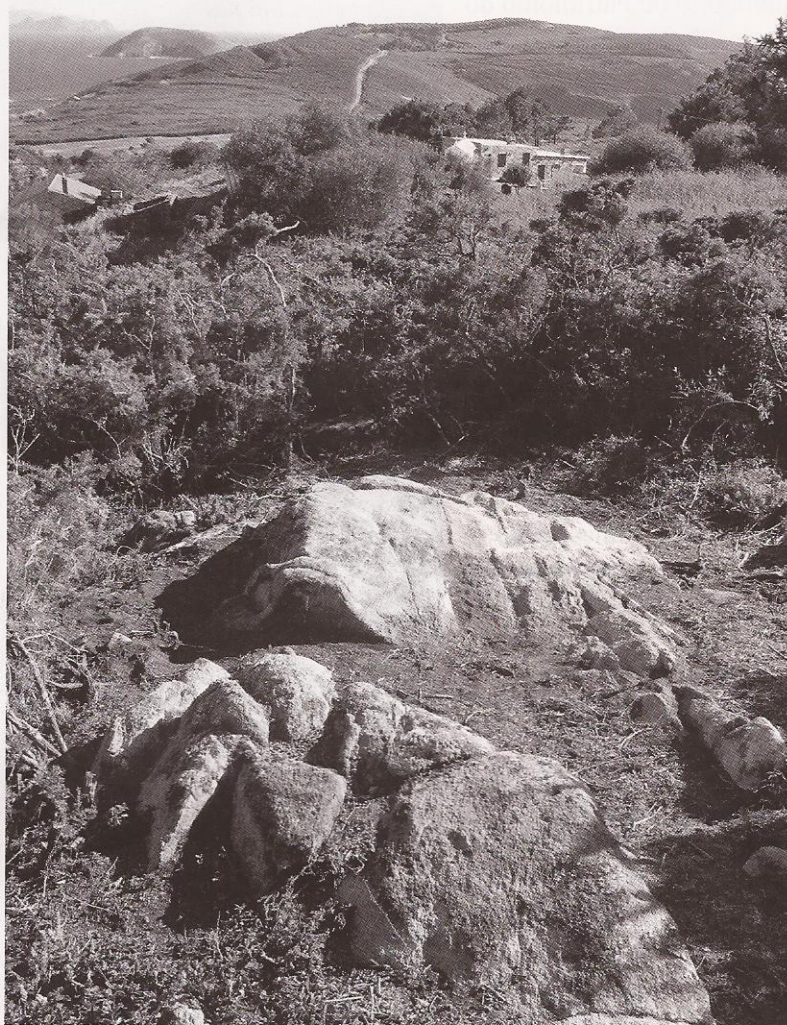

Figura 2. Petróglifo do Chan da Pólvora I sobre un afloramento de xisto, visto cara ao sur. Debido á súa orientación ten unha marcada visibilidade cara ao mar e cara ao Castelo dos Mouros.

Para A. de la Peña, a existencia destes machados inscribíense no marco das relacións de intercambio vía marítima entre a fachada atlántica europea e o Mediterráneo e os problemas derivados da introdución das manufacturas de ferro polos fenicios nun mercado baseado na distribución e intercambio de minerais básicos para a fundición de bronce e de mercadorías dese metal (de la Peña 2003: 58).

Un segundo gravado, o denominado Chan da Pólvora II, (*Fig.3*) foi localizado nas inmediacións do anterior, aínda que nunha escada máis baixa, dende onde se ten unha visibilidade maior cara ao oeste, ao mar aberto, e tamén cara ao S da illa, aínda que debido á vexetación non se pode describir con maior detalle. Ao igual que o anterior, atópase sobre un afloramento de xisto de orientación N-S nun rechán que desemboca cara ao S no val das Xabreiras no que se atopa o Castelo dos Mouros. Os motivos gravados son coviñas de diferentes tamaños e forma, localizados nos diferentes planos da rocha así como nas arestas sobresaíntes da mesma.

O terceiro gravado (*Fig.4*) foi localizado na zona da Laxe, no barrio de Caño. A diferenza dos anteriores, está realizado sobre rocha granítica, nunhas laxes a ras do

chan, nunha zona de clara inclinación ao leste, cara ao mar da ría, dende a que existe unha ampla visibilidade da costa, e por onde discorre, nas proximidades, o rego do Caño que vai desembocar no Areal dos Cans. Os gravados están situados no plano superior desta laxe e os motivos son coviñas de diferente tamaño, destacando algunha de grandes dimensións, podéndose percibir algún suco aínda que moi erosionado.

OS MOTIVOS E A SÚA CRONOLOXÍA

Todos os motivos atopados en Ons son abstractos: coviñas (gravados semiesféricos) círculos, restos de círculos concéntricos e restos de sucos que non conforman figuras recoñecíbeis. Trátanse de figuras xeométricas que, salvo no caso das coviñas, posúen espazo interno. Debido a este carácter abstracto e á súa falta de asociación con motivos figurativos, é difícil dotalos dun significado concreto. As coviñas son os motivos máis sinxelos da arte rupestre, son gravados universais que aparecen en moitas culturas do mundo. No caso galego, distribúense por todas as áreas con arte rupestre pero son máis abundantes na metade S da provincia de Pontevedra. En canto aos círculos simples con coviña e aos os círculos concéntricos son dous dos motivos máis abundantes, localizándose tamén por toda área de distribución da arte rupestre galega. No caso dos círculos concéntricos o seu tamaño e complexidade varían pero o seu diámetro sempre é proporcional ao número de aneis que o compoñen.

O soporte principal e case único dos gravados galegos é o granito. Porén, no caso dos petróglifos de Ons atopamos unha diferenza posto que dous dos tres petróglifos atópanse sobre xisto. Como é típico na arte rupestre galega, os paneis atopados en Ons localízanse en rochas horizontais ou inclinadas. Tecnicamente os gravados caracterízanse porque presentan na actualidade un suco moi desgastado con sección en “U” aberta. Aínda que ás veces é posible saber a técnica observando algunhas características, especialmente o aspecto do suco, neste caso non atopamos ningunha evidencia da técnica aínda que é probable que os gravados fosen realizados mediante piqueteado e abrasión.

En canto á súa adscripción cronolóxica podemos dicir que as coviñas e círculos simples, cando aparecen como motivos únicos ou asociados a motivos de época indeterminada, é difícil establecer para eles unha cronoloxía posto que non se adscriben a ningunha época prehistórica concreta. Nestes casos, a única maneira de datalos é por contexto arqueolóxico, podéndose vincular tanto ao Neolítico (4.500 a. C – 2.500 a.C) –xa que poden aparecer asociados aos túmulos–, a Idade do Bronce (2.500 a.C.- 1.000 a. C.), como á Idade do Ferro (1.000 a. C. – século II d. C.). As únicas coviñas e círculos dos que podemos dicir algo máis son aquelas que comparten panel con motivos adscribíbeis a un estilo ou época, como ocorre en Chan da Pólvora I, onde aparecen asociadas con restos de círculos concéntricos os cales pertencen ao Estilo Atlántico de Arte Rupestre

O estilo Atlántico de Arte Rupestre é aquel que se estende desde o Norte de Portugal e Galicia ata Irlanda e o N das Illas Británicas, presentando deseños xeométricos moi semellantes: combinacións circulares, espirais, labirintos, etc. Na arte rupestre galega esta temática abstracta é

a máis numerosa e a que presenta unha maior dispersión xeográfica, pero ademais existen outros tipos de figuras que lle dan unha personalidade propia e aportan información sobre a súa cronoloxía e funcionalidade: zoomorfos –entre os que destacan os cervos e cabalos– armas, figuras humanas e pegadas de cuadrúpedes ungulados. Segundo Santos (2005) existen cando menos dúas fases na execución dos petróglifos de estilo Atlántico: unha primeira que comprende armas e combinacións circulares encadrada maioritariamente na Idade do Bronce, momento ao que tamén poderíamos vincular os machados de bronce aos que fixemos referencia anteriormente; e unha segunda formada tamén por combinacións circulares, labirintos, escenas de

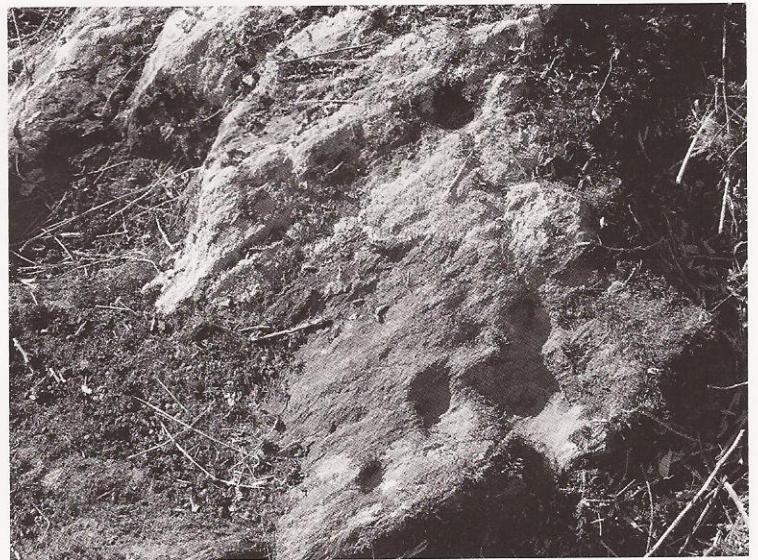

Figura 3. Detalle dos motivos no gravado rupestre de chan da Pólvora II

equitación e cérvidos, que se encadran na primeira metade do I milenio a. C., polo que, cando menos en parte, serían contemporáneos dos castros da Primeira Idade do Ferro. Esta longa pervivencia das combinacións circulares introducen de novo un problema á hora de datar os paneis que conteñen combinacións circulares como único motivo, ou que comparten panel con coviñas ou círculos simples (motivos difíciles de datar tamén) como é o caso dos petróglifos de Ons.

Antes de entrar a analizar o emprazamento dos petróglifos de Ons debemos dar unhas breves pinceladas sobre a distribución xeral da arte rupestre galega. Esta concéntrase nunha espazo xeográfico determinado: a franxa litoral atlántica de Galicia, preferentemente na zona das Rías Baixas, atopando gravados nas terras litorais e prelitorais desde Fisterra ao Baixo Miño. Cara ao interior diminúe drasticamente a concentración de arte rupestre aparecendo só concentracións en zonas moi puntuais. Así pois, a relación entre a costa marítima e os petróglifos de Estilo

Atlántico en Galicia, semella a primeira vista clara. Un fenómeno moi semellante é posible observalo nas Illas Británicas, en Irlanda e na Península Escandinava onde gravados rupestres, moi posiblemente coetáneos, vincúlanse no seu emprazamento coa presenza de rías, fiordes ou baías (Fredell 2010). Os petróglifos de Ons non escapan a esa distribución costeira e concentrada nas Rías Baixas pero si presentan a particularidade de que están ubicados nunha illa.

Seguindo co emprazamento xeral da arte rupestre galega, sinalaremos que a gran maioría das estacións localízanse nas serras, en especial nas ladeiras evitando as zo-

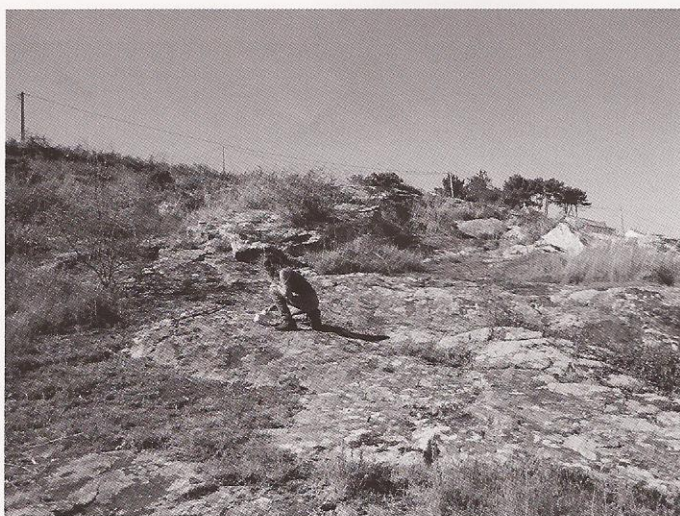

Figura 4. Vista xeral do petróglifo de A Laxe cara ao oeste. Emprázase nunha grande laxe de granito orientada cara á ría.

nas de val e as cimas dos montes (Santos 2008). Aparecen fóra das áreas dos poboados e moitas veces ata afastados destas, en zonas a media ladeira (Criado e Santos 2000). Máis concretamente sitúanse rodeando cubetas, áreas pechadas polo relevo natural da zona que presentan fondos caracterizados por posuír humidade ata nas estacións máis secas (Santos 1998). Outras veces a arte rupestre aparece en espazos intermedios ou de comunicación e acceso entre eses espazos cóncavos, e dicir asociado a liñas de tránsito.

Neste caso parece que os petróglifos de Ons, dado o seu emprazamento topográfico, non están asociados con ningunha cubeta nin ningunha vía de tránsito terrestre pero si o poderían estar a liñas de tránsito costeiras (a posible relación entre petróglifos galegos e tráfico marítimo é sinalada por Santos e Seoane 2006 e Seoane 2005). A favor desta hipótese temos o seu emprazamento e a súa visibilidade a curta e longa distancia cara ao mar e cara á entrada da ría. Ao igual que o resto de petróglifos costeiros os petróglifos de Ons sitúanse en puntos estratéxicos desde os cales exercen un amplísimo control visual sobre as rías,

parecendo así que o obxectivo do seu emprazamento sexa a visualización destas zonas de entrada a terra.

Bibliografía

Alonso Romero, F. 2009. *O petróglifo da illa de Ons*. *Revista Aunios*, nº 14, pp. 3-4. O Grove.

Ballesteros-Arias, P. 2010. *Estudo arqueolóxico e etnográfico da paisaxe cultural das Illas Ons (Bueu, Pontevedra)*, Memoria Técnica. Depositada na DXPC da Xunta de Galicia con data de maio de 2010. Inédita.

Ballesteros-Arias, P., López-Romero, E., Güimil-Fariña, A., Daire, M.-Y. (e.p.). Human occupation and formation of the cultural landscape in Galicia's Atlantic Islands National Park. *BAR International Series*.

Criado Boado, F., Santos Estévez, M. 2000. Deconstructing rock art spatial grammar in the Galician Bronze Age. En *Signifying Place and Space. World perspectives of rock art and landscape*. BAR International Series 902. Ed. George Nash.

De la Peña Santos, A. 2003. As illas atlánticas, unha breve ollada á súa máis antiga ocupación humana. *Revista Aunios*, nº 7, pp. 55-59. O Grove.

Filgueira Valverde, J., García Alén, A. 1954. Materiales para la carta arqueológica de la provincia de Pontevedra. *Rev. Museo de Pontevedra*, VIII. Pontevedra.

Fredell, Å. 2010. A Mo(ve)ment in time? A comparative study of the rock-picture theme in Galicia in Bohuslän. En *Representation and communication. Creating an archaeological matrix of Late Prehistoric rock art*. Oxbow Books: Oxford.

Monteagudo, L. 1977. *Die Beile auf der Iberischen Halbinsel*. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.

Santos Estévez, M. 1998. Los espacios del arte: construcción del panel y articulación del paisaje en los petroglifos gallegos. *Trabajos de Prehistoria*, 55, 73-88. Madrid.

Santos Estévez, M. 2005. *Sobre la cronología del Arte Rupestre Atlántico en Galicia*. Arqueoweb. www.ucm.es/info/arqueoweb

Santos Estévez, M. 2008. *Petroglifos y paisaje social en la prehistoria reciente del NW de la Península Ibérica*. Trabajos de Arqueología y Patrimonio, Tapa 38. IEGPS-CSIC. Santiago de Compostela.

Santos Estevez, M., Seoane Veiga, Y. Os petroglifos do castro de Montealegre: entre a pedra e o mar. En *O castro de Montealegre* (Aboal, R e Castro V. coord). Toxosoutos: Noia.

Seoane Veiga, Y. 2005. *Rock Art and Prehistoric Routes*. Paper presented in the session: Thinking About Rock-Art: A Search For Meaning In Landscape Construction (M. Cruz, S. Fairén and G. Nahs coord.) 11th EAA Congress in Cork (5-11 September 2005). Inédito.

Vilas, A., Gamallo, M., Framil, J., Bomache, J., Sanz, K., Lois, M. e Toubes, M. 2005. *Parque Nacional Marítimo-Terrestre das Illas Atlánticas de Galicia. Guía de visita*. O. A. Parques Nacionales.